

ОРТА ӘСРЛӘР АЗӘРБАЙЧАН ӘДӘБИ БИБЛИОГРАФИЈАСЫНА ДАИР

Әшрәф ХӘЛӘФОВ

педагоги
елмләр
намизәди,
досент

Сон илләрә кими елм аләминдә Азәрбајчанда библиографијанын, о чүмләдән әдәби библиографијанын мәһз совет дөврүндә јарандығы фикри гәти шәкилдә, һөкм-һалында, көстәриш кими гәбул едилмишdir. Беләликлә, библиографија совет түрлүшүнүн халис мәһсулу, кәнардан кәтирилән вә әсли олмајан, гондарма билик саһеси һесаб едилirdи. Бу да, сөзсүз, көксүз ағача бәнзәирди. Белә бир фикир Азәрбајчан әдәби библиографијасынын гәдимлијини, онун ришәләринин чохдан јарандығыны, әсрдән-әсрә дәјишикликләрә уңрадығыны, бә'зән уғурсузлуглара мә'ruz галдығыны, бә'зән дә јениликләр кәтиридијини инкар етмиш олурdu.

Һәлә Азәрбајчан әдәбијаты тарихинин IX-XII әсрләр дөврүнүн арашдырылмасы нәтичәсindә мә'lum олду ки, шайр вә алымләrimiz әрәб дилиндә әсәrlәr яzmagla әdәbiјat тарихинин әсасыны јаратмыш вә бу әdәbiјatын арашдырылмасына, өjrənil mәsinə, tәdris eдilmәsinə kөmək mәgsәidlә onun библиографијасынын ilk tәmәl даşыны да gojumshlar. Белә библиографик әсәrlәrdәn бири "Gamusul-Əlan" адлы xүsusи адлар лүfəti, jahud Jagut һәməvinin "Mүchəmül-Ydəba" ("Ədiblər hattynad") адлы әsəriidir.

Бу библиографик әсәrlәr синкretik шәkiлde "Bәjaz", "Чүnk" формаларында мејданa қәlmiшdir. Mөvlana Saibin "Bәjaz" адлы чүnkүndә mүasiri olan mәshhur sөz ustalarынын 25 min bejt she-ri verilməklə 800 shayr hattynada библиографик mә'lumat tәgdim olunur. "Bәjaz" mүasir dөvrdə чап eдilən she'rләr mәchmuəsi, mүntəxəbat vә almanahlary xatyrладыр. Белә nəshrlərdə bu kүn də shayrlər hattynada библиографик mә'lumat verilməkdədir.

Бу синкretik форма ilə јанаши сырф библиографик характерли тәzkiрələrdə јаранмышдыр. Tәzkiрə әrəbčə zikr, јәni "sөjləjən", "xәbər verən әsər" deməkdir. 1985-чи ildə "Jазычы" nəshriyatty tәrəfinidən чап olunmuş "Әrəb vә farc sөzləri lüfəti" ndə гejd olunur ki, "Tәzkiрə шayrlərin həjat vә јарадычылығы hattynada библиографик mә'lumat vә әsərlərinidən nүmünələr verilmish әdәbi әsər deməkdir." O, әdәbi-bədii fəaliyyətin nəvü, elmi јарадычылығын жанры кими choх gәdimdən јаранмыш vә uzun tarihi inkishaф jolu kechmişdir. Artıg orta әсрлərdə әrəb, farc vә tүrk dillərinde јазan alim vә cənətkarlar jettişmişdir. Belə cənət adamlarыны tәzkirəchi adlandırmışlar. Onlar mүasir peshəkar библиографlaryn ilk cələfləri һesab olunur. Tәzkiрələr әdəbiјat tarihinin vә библиографik mənbelərin ilk nүmünələrinidən biiri, shayr, alim, xəttat fəaliyyətinin tәrkiib hissəsi olmag ҹəhətinidən Шәrg əlkələrinde elm vә mәdəniyyətin өjrənilməesi vasitəsi kimi keniş jaylmamışdır. Umumiyyətlə, tәzkiрələrin heç biirində milli məhdudiyyət gojulmamışdır.

Orta әsrд Azәrbaјchanын ilk tәzkirəchisi Shaһ (Sejid) Gасым Ənvardыr (1356-1439). O, 1356-чи ildə Cərab shəhərinde anadan olmuş, sonralar ailəsi Təbrizə kəçdүjүndən Shaһ Gасым Ənvər Təbrizi təxəllüsү ilə tanыnmışdır. Az bir mүddətde mүrshidlik məgamyna chatmysh Cəfəvəjə tәrigətinin jaymag үчүn əvvəlchə Kilanı, sonra Xorasana kəndərilmişdir. 1426-чи ildə Əhməd Nür Shaһruха gəsd eidləndə ondan da shübələnirler. Lakin onu ē'dam etməjə ҹəsarətləri chatmadıqyndan Cəmərgəndə sүrkүnlə kifajətlənirler. İki-үч il Cəmərgəndə jashaýib өz ətrafyına mүridlər topplaýır. Һətta Ulugbəj kimi bəjük alim vә shaһzadə onun mүridlərinidən biiri olmушdur. 1429-чу ildə Һerata kədən shayr vətənə dənərkən xəstələnmiş, əmrүnүn son illərinin Xərçugda (Çoçrudda) jashamış vә bura da vəfat etmişdir. 1488-чи ildə Əlişin Həvai onun گәbri үzərinde kəzəl bir məgbərə tikdirmişdir.¹

1956-чи ildə İran alimi Cəid Nəfisi shayrin әsərlərinin mүxtəliif əlјazmalary əsasında bəjük bir mүgəddimə ilə Tehranda чap etdirmişdir. Əsasən farc diliндə јazsa da, Azәrbaјchan dilində bə'zi she'rлəri, gəzəlləri vә poemasы vardyar. O, həm də "Tәzkiрətүl-əvlijə", "Məgamətүl-Arifin" tәzkirəsinin mүəlli-fidir. Tәzkiрəni Shaһ һүsejn Vəlinin adыna јazmamışdır. Vəlinin anaası исə Shejh Səfinin bачысыdır. Atası Shihabəddin Сүhрəvərdinin (filosof-shayr) sūlaləsinidəndir. Һər iki tәzkiрə Azәrbaјchan Əlјazmalar İnstitutunun fondunnda johdur. Ali kire Azәrbaјchan Əlјazmalar İnstitutunun fondunnda johdur. Ali

мәктәб дәрслийндә онун ше'р јарадычылығы верилирсө, тәзкирәчилик фәалијәти ишыгландырылмамыш галыр.²

Хәттат кими Шаһ Гасым Әнвар Һафиз Ширазинин диваныны тәргиб етмишdir. Диван 754 гәзәлдән вә 7 гәсиждән ибарәтdir. Диванда шаирин ады илә бағлы библиографик мә'lumat верилир. Мұәллиф қөстәрик ки, Һафиз Ширази Гур'анын бүтүн сурәләрини әзбәр билән јеканә шаир олуб, онун тәхәллүсү дә елә бунунла бағылдырып. Шаирин әсл ады Шәмсәддин Мәһәммәддир. Һафиз тәхәллүсү Гур'аны әзбәр билән, јадда сахлајан, кәскин јаддаша малик олан демәkdir.

Әнварын тәзкирәчилик фәалијәти бу құнә кими тәдгигат објекті кими арашдырылмамышдыр.

Икинчи тәзкирәчи Сами Сам Мирзәдир (1517-1567). I Шаһ Исмајылын икинчи оғлу Әбү Насир Сами Сам Мирзә Сәфәвинин “Тәһфеji-Сами” тәзкирәси 1550-1561-чи илдә жазылмышдыр.³ Сам Мирзә о бири гардашлары кими сөз устасы вә әдәбијатшұнас олмушшур. Іашадығы дөврүн алимләриндән сајылан Хачә Мәһәммәд Мә'mүн вә Хачә Абдулла Мирвариддән дәрс алмышдыр. Қозайлайттар, тәлиғ вә шикәстә хәтләринин мәнир устасы олмушшур. Ады тарихә һәм дә шаир кими дүшмүшшур.

Шаһзадә шаирләр ичәрисиндә Сам Мирзәнин хұсуси јери олмушшур. О, алты мин бейтдән ибарәт ше'рләр диванынын мұәллифидир. XIX-XX әсрләrin алим-библиографы олан М.Ә.Тәрбијәт бу диваны қөрдүйнү, нәзәрдән кечирдијини гејд едир. Һәмин диванын бир нұсхәси Елмләр Академијасынын Әлжазмалар Институтунда сахланылып.

Сам Мирзә XV әсрин икинчи јарысы XVI әсрин орталарында јашајан шаирләрин јарадычылығы һагтында мә'lumat верен, илк мүкәммәл тәзкирә жазан азәрбајчанлы алимдир.

О, 17 јашында икән Гәндәһара кедиб орада үсјан галдырымыш вә мәғлуб олдугдан сонра гардаши Шаһ Тәһмасибдән (1513-1526) бағышланмасыны хәниш етмишdir. 1538-чи илин жазында Сам Мирзә вә гардаши Әлгас Мирзә башда олмагла 20 минлик Сәфәви гошуны дөрд айлыг мұнасирәдән сонра Ширваны тутур вә Әлгас Мирзә Ширвана илк бәjlәrbәji (1547-1554) тә'јин едилir.⁴ Амма Әлгас Мирзә јерли Ширван ә'janларынын мәркәздәнгачма мејлиндән истигадә едәрәк өзүнү мүстәгил һаким е'лан етмәji гәрара алыр. 1547-чи илин әvvәlinдә Сәфәvilәrin һакимијјәtinә гаршы гијам галдырыр. Крым ханынын көмөjinә бахмајараг Әлгас Мирзә мәғлуб едилir вә Истанбула кечир. Соңralар о, Сәфәви дөвләтинә гаршы мұбариzәdә османлы түркләrinин әлиндә бир аләтә чеврилир. 1549-чу илдә Әлгас Мирзә галадан атдырылараг өлдүрүлүр.⁵

Бағышландығдан сонра Сам Мирзә 1549-чу илдә 32 јашында икән Шаһ Тәһмасибдән хәниш едир ки, ону бир јерә һаким қөндәрсін. Ону Әрдәбилә һаким қөндәрирләр. Он ики ил орада јашајыр. Онун тәзкирәси дә бу дөврдә јараныр. Алим вә шаирләр онун мәчлисінә қәлирләр, ше'р, сәнәт ашиги олан шаһзадәләрлә, һагтында мә'lumat вердији сәнәкарларын әксәријәти илә шәхсән таныш олмуш, жаҳуд да Тәбрiz, Гәзвин сарай китабханаларында вә Әрдәбилдәki Шеjх Сәфи мәгбәрәси нәздиндә олан китабханада онларын әлжазма әсәрләрини вә һагтында жазылмыш мәнбәләри өj-рәнмишdir. Һәлә Сам Мирзәнин сағынында тәзкирәнин әлжазма нұсхәсинин үзү қөчүрүлүб һәр јерә жазылмышдыр. Амма онун шәхси һәјаты ағры-ачылығла кечмишdir.

962-чи илдә бачылары Мәһинбану, Султанханым Ханымын вә фатыны бәhанә едәрәк Әрдәбилдән (бурада бәjlәrbәji иди) Гәзвинә қәлир. Шаһа Әрдәбилдә галмаг истәмәдијини, Мәшhәdә кетмәк истәдијини билдирир. Бу хәниш әvvәlчә гәбул едилir. Лакин сонра шаһ тәрәфиндән рәdd едилir. Шаһ ону 10 вә 12 јашлы ики оғлу илә тутдуруб, Исмајыл Мирзә вә Әлгас Мирзәнин ики оғлунун (Султан Әhmәd вә Султан Фәrrux) мәhбүс олдуғу Гәh-Гәh галасына қөндәрир, алты ил бу галада өмүр сүрүр.

Нәhajәt, бир құн шаһын һөкмү илә Әлгас Мирзәнин оғулларыны, Сам Мирзәни вә онун оғулларыны бир отаға ҹәм едилr. Әvvәlchә jemәklәrinә зәhәr гатыб қөндәрирләr. Онлар иши дујуб хөрекләри ѡмирләr. Бир нечә құн кечир вә белә гәрара қәлирләr ки, онлары кечә жуҳуда олдуглары вахт боғуб өлдүрсүнләr. Әvvәlchәdәn Сам Мирзәнин кичик оғлуну жуҳуда икән bogурлар. Икинчиси жуҳудан аյылыб атасыны ҹағырыр. Атасы жуҳудан айлса да, артыг кеч иди. Сам Мирзә ҹәliklә онлара мұтавимәт қөстәрсә дә, горчулар ипи боғазына салыб ону да өлдүрүрләr. Беш нәfәri галадан дәфн едib мәsәlәni Шаһ Тәһmасибә билдирирләr. Шаh деjir ки, мәним хәbәrim олмадан бурадан кедәn адамлар онлары өзбашына өлдүрүбләr. Tәziјә mәchлиsi дүzәldiliр. Бир мүddәtдәn сонра онларын ҹәsәdlәri кәtiртдирилиб ата-баба мәgбәrәlәri олан Kәlхуран қөндindә dәfн едилir.³

Бу тәfсилатдан аждын олур ки, Сам Мирзә сарай чәkiшmәlәri nәticyәsinde гәzәbә дучар олмуш, 1561-1562-чи илләrdә Чәnubi Azәrbaјchanын Gaрадаf маһалында, Әrдәbilдәn tәgriбәn 150 km шимали-гәrbдәki bir daғын zirvәsinde олан Gәh-Gәh галасына салынмыш вә алты илдәn сонра gәtlәjetiрилмишdir. Өлдүрүләrкәn Сам Мирзәnин 51 јашы олмушшур.

Тәзкирәnin Tүrkijәdә иki нұсхәsi var: бири университет, дикәри Aja Софија китабханасында сахланылыр. Британија музейндә

ұч, Иранда дөггүз, Парисдә дөрд, Берлин вә Ланурда ики, Бомбејдә, Кабилдә, Петербургда, Бухарада, Дашқөндә вә Тбилисидә бир әл-јазма нұсхәси вардыр.

Азәрбајҹан Елмләр Академијасы М.Фұзули адына Елми-Тәд-ғигат Әлјазмалар Институтунда тәзкирәнин ұч нұсхәси вардыр. Б-5119/26148 шифрәли әлјазма нұсхәси ән гијмәтлисидир. Тәзкирә бәдии зөвглә тәртиб едилмишdir. Әсәрин кириши гызыл сују илә вә мұхтәлиф рәнкләрлә бәзәдилмишdir. Мави рәнк китаба хұсуси көзәллик верир. Фәсилләrin вә шаирләrin адлары, мәтнләр, бејт вә башта бу кими сөзләр гырмызы рәнклә жазылмышдыр. Тәзкирә һәм Шәрг үсулу илә, һәм дә рәгәмлә верилмишdir. Титул вәрәгиндә тәзкирәjә дахил олан бә'зи шаирләrin адлары, сонракы вәрәгләрдә исә Азәрбајҹан вә фарс дилләrinдә айры-айры бејтләр жазылмышдыр. Әсәрин әсасы сонрадан бәрпа едилмиш вә чилдинә дәри чәкилмишdir. Нұсхә Мустафа Җәруллаh Бәјани тәрәфиндән 978-чи илдә (1567-1568-чи илләрдә) көчүрүлмүш 146 вәрәгдән ибарәтdir. Китабын сонунда фарс дилиндә белә бир гејд вардыр: “Үч жүз әлли ики илдир ки, бу китаб жазылмышдыр. Кирманшаh 1327.” М.Ә.Тәрбијәт тәзкирәдә 664 шаир һагтында, Әкрәм Бағыров 663 Шәрг шаири һагтында вә Әбүлфәз Рәhimов исә 713 шаир һагтында мә’лumatын әhatә едилдијини көстәрир. Бизчә, рәгәмләrin белә фәргли олмасы әлјазма нұсхәләrinin мұхтәлифији илә, яхуд да әлјазманы көчүрән катибләrin сәһви илә бағлыдыр.

Мұәллиф бүтүн шаирләri тәбәгә вә сијаси мөвгеләrinә көрә једди група аյырмышдыр. Әсәр киришdәn, једди фәсилдәn вә сон-лугдан ибарәтdir. Биринчidә шah вә шаһзадә шаирләr, икинчidә сејидләr (өвлијәләr), үчүнчүдә һәminin дөврүн танынмыш вә мәшhur шәхсләri, дөрдүнчүдә вәзирләr, бешинчidә шаирләr, алтынчыда түркләr вә шаирләri, једдинчidә башта шаирләr верилмишdir. Библиографик мә’lumatla бәрабәr шаирләrin әсәrlәrinдәn нұму-нәләр тәгдим едилir.

Тәзкирә көркемли алимләrin hәzәr-диггәtinи чәлб етмишdir.

Инкилис шәргшүнасы Едвard Brauñ тәзкиrә илә таныш ол-дугдан сонра гејd етмишdir кi, тә'чили нәшр олунмалы әсәrdiр. Белә jүksәk гијmәtдәn сонra һинд алиmi, Pәtnә Университетиниñ профессору Mөвләvi Иgbal Һүсеjn 1934-чи илдә әsәrin әn бөjүк hissәsi олан бешинчи фәслини 193 сәhifә hәcminde фарс вә инкилис дилиндә жазылмыш мүгәddimәlәrlә nәfis шәkildә чап етдиришишdir.³ Mөвлана Иgbal Һүсеjn өз нәшриндә Pәtnә Университетиниñ Шәрг Әлјазмалар Китабханасында сахланылан иki гәdim әлјазмасына (биринчиси 1560-1561-чи илдә Sam Mирзәnin вәфатындан 16 ил әvvәl көчүрүлмүш, дикәri исә 1563-1565-чи

илдә Sam Mирзәnin вәфатындан 13 ил әvvәl көчүрүлмүш әлјазма нұсхәләrinә) әsасланмышдыr. Mүgәddimәdә нұсхә фәргләri дә көstәriлиr.

1935-чи илдә әsәr көrkemli Иран алиmi Вәhид Дәсткәrdi тәrәfinдәn Teһranда чыхан “Әrmәfan” журналына әlavә kimi там шәkildә нәшр едилмишdir. 1969-чу илдә jenә dә Иран алиmi Рукнәddin Һumaин Fәrrux бу гијmәtli тәzkiрәnin elmi-tәngidi mәtнini besh mә’tәbәr нұсхә әsасында назырлајыb Teһranда нәшр етдиришишdir. Tачик алиmi Abdulla Сәttarov “Tәhfeji-Sami” вә онун хұsusijjәtlәri“ adly nамиzәdlik диссертасијасы мұdaфиә etmiш вә ону монографija һалында 1972-чи илдә чапдан чыхармышдыr.

“Tәhfeji-Sami“dәn соnra жазылмыш тәzkiрәlәrin мұәллиflәri бу әsәrdәn сәmәrәli istifadә etmiшlәr. M.Tәrbijәt тәzki-рәsinde 50-dәn соh шаир һагтында библиографик мә’lumatы Sam Mирзәnin тәzkirәsinә иснад еdәrәk олдуғу kimi vermiшdir. Чә-сарәtlә demәk olar ki, әkәr “Tәhfeji-Sami“ жазылmasaжды, bir соh шаирләrin адлары галмaz, bә'zi ziddijjәtlәi elmi мұlañizәlәr жарана биләrdi.

Tәzkirәdә шаир Һәbibinin Сүлеjman Jәgubи tәrәfinдәn сараja kәtiрилмәsi dә tәsvir оlunur. Сүлеjman Jәgub onu назырчавab bir ушаг kimi сараja kәtiрир, tә'lim-tәrbijәsinә гаjы kөstәriр. Һәbiibi (Kәjchaj mañalynыn Bәrkүшад kәndindәndir) исте'dadly бир шаир (mәlikүшүәr) kimi парлаjыr.

Sam Mирзә ilk dәfә “Bәxtiјarnamә“ поемасынын мұәллиfi олан Fәdaинin Tәbriзli олдуғunu вә 1550-чи илләrдә jeni-jeni шe'rlәr jazdyғыны сөjләjir. Fәdaинin бу әsәri 1945-1946-чи илләrдә журналист-mәtbuat iшchiSi Гulam Mәmmәdli tәrәfinдәn Һәnubi Azәrbaјchanда tapыlyb Әlјazmalar Fondunda верилмиш вә чап олунмушdур.

Tәesssүf ki, kөrkemli sәnәtkar Sam Mирзәnin hәjat вә jara-дычылығы, o чүмләdәn тәzkiрәchilik фәalijjәti respublikada ла-зымынча өjrәnilмәmiшdir. Ыч олмаса, jухарыда adы чәkileñ алимләrin әsәrlәrinin Azәrbaјchan дилинә tәrчumә eдilmәsinә tәshәbbüs kөstәriлmәlidir.

Үчүнчү тәzkirәchi Ibraһim Mирзә Әbүlfәtdir (Чани) (1544-1576). Сәfәvilәr сұлalәsinde олан Zәhiрәddin Bәhram Mир-зәnin оғлудур. O, hәddi-bүluғa чатдыгдан сонra I Shah Tәhmasib өз гызы Чөvһәrsултан ханымы Әbүlfәtә әrә вермиш вә Xorасанын hәkmдарлығыны она tapшyрмышды. On иki il (1571-чи илә gәdәr) Xorасанын hәkmдары олмушdур. O, өз zәmanәsinin jүksәk мәfkurә sahiби олмуш, елmlәri вә фәnlәri ejrәniш,

инчесенетин бир чох саһәләрини дәриндән билмишdir. Эрәб дилинин грамматикасыны, бәјан вә мәнтиг слмләрини мәнимсәсмиш, ријазијјат, нүчум вә мусиги елмләриндә устад олараг китаблар јазмышдыр. Онун јаздығы “Астролокија рәсмләри” вә “Мусиги ваһидләри” китаблары өз дөврүнүн мәшһур әсәрләриндән сајылмышдыр. О, әruz вә гафијәни, је’ни әдәбијјат нәзәријәсини јахши мәнимсәмишdir. Онун фарс вә түрк дилләриндә ше’рләри вардыр. “Чаһи” тәхәллүсү ишләтмишdir. Үч мин бејтдән ибарәт “Диван”ын әлјазмасы Һачы Әһмәд Гумлу тәрәфиндән тәртиб едилмишdir.

Мәшһур шәхсијјәтләrin фәалијјәтләri һагтында тәдгигат апармыш, тәрчүмеji-һалы вә јарадычылыглары һагтында “Фәрһәнки Ибраһими” (“Ибраһимин луғәт китабы”) адлы санбаллы бир тәзкирә тәртиб етмишdir. Тәзкирәсindә мәшһур канончалан, көркәмли ифачы Мөвлана Гасым һагтында да мә’лumat верир, ону мусигинин мұхтәлиф саһәләриндә өз дөврүнүн мәшһур мусигишұнасы кими охучуја тәгдм едир. Тәзкирәдә Абдулгәdir Марагаји, мәшһур ханәндә Һафиз Лалә, Кәмаләddин Беһзади, Мир Мұсафир, Мир Зејналабдин Тәбризи, Мөвланә Мұзәффәр Әли, бәдии хәттатлыг саһәсindә Мөвлана Мәһәммәd Һәсәn Тәбризи, Мөвлана Әли Бәj Тәбризи, Әбдүлбагы Китабнәвис, Мир Әли Тәбризинин оғлу Үбејдуллаh, Maһмud Бағыр Ордубади, Назим-әд-дин Әрдәбили, Мир Абдулла Bәj Данәшмәнд, Әли Рза Тәбризи Аббаси, Азәрбајҹан рәссамларындан Эмир Дөвләтјар, Әбдүл Mұсавир, Пирәһmәd Бағышимали, Сејид Әһмәd Нәгаш, Пир Сејид Әһмәd Тәбризи вә башгалары һагтында библиографик мә’lumat верилир.

Гази Һачы Әһмәd Гумлу “Сәфије-Хошку” әсәриндә бу тәзкирәдән кениш шәкилдә истифадә етдиини хәбәр верир.

Әбулфәtin китабханасында бир чох дәјәрли китаблар вә надир тапылан албомлар вармыш. Бу албомлардан бириндә көркәмли хәттат, устад рәссам Беһзад Кәмаләddинин вә дикәр рәссамларын әсәрләри топланмышды. Бу албомларын гијмәти бир өлкәнин бир иллик дөвләт бүдчәсинә бәрабәр тутулмушdur.

II Shah Исмајыл таxта чыхдыгдан соnra (1576-чы ил 24 апрел) онун әмри илә бу кәң алим он бир нәфәrlә бирликдә өлдүрүлмушdur. Җөвһәrsултан онун гәтләјетирилмәсindәn хәбәр тутан кими китабхананын албомларынын јандырмыш, дашгашларыны суja атараг тәләф етмиш, бу наисәјә давам кәтире билмәdiјindәn өlmүшdүr.

Орта әср әдәbi библиографијасы Садыг Bәj Садиги (Әфшар) Xудабәндәlinin (1553-1616) тәзкирәси илә тамамланыр. Садыг Bәj Садиги Тәбрiz шәһәrinin Борзу мәһәлләsinin јахынлыгында

сәркәрдә аиләсindә анадан олмуш, Исфаһанда шаир, мусигишұнас, хәттат-нәгаш, алим кими фәалијјет қөстәрмишdir. O, Низаминин “Хосров вә Ширип” поемасынын тә’сир алтында ше’р, гәzәл вә гәсідәләрдән ибарәт диван јазмышдыр. Садиги “Сәd вә Сәid” мәsnәvisinin, “Чәнкинамә”, “Ганун-ұс-сұвар”, “Рисалеji-мүәмма” вә бир сыра мәнзум әсәрләrin мүәллифидir. O, геjri-ади шаирлик исте’дадына, харугалдә рәссамлыг мәһаралтинә, инчә хәттатлыг сәнәткарлыгына вә тәзкирәчи алим дүнjакөрүшүнә малик иди. Мәhәmmәd Әli Tәrbijәt онун гәләminдәn чыхан 10 бәдии әсәrin адыны чәкир. Садыг Bәjин јарадычылыгында әсас јери миниатүр вә портрет жанры тутурdu. Искәндәr Bәj Mүnши нәгашлар ичә-рисинdә дүнja шеһрәtli мө’чүзәләr јараданлар сýрасына Садыg Bәjи dә дахил еdir. Онун мұасири шаир Горури тәсдиг еdir ки, онун hәр бир график иши үч түмәn дәjәrinдә иди. Һиндистанда исә даha баһа сатылырды. “Ганун-ұс-сұвар” әсәrinдә рәссамлыг сәnәtinin гајда вә ганунлары, техникасы вә техники васитәләrinдәn bәhc олунур. O, Tәbriz миниатүр мәktәbinin әn јахши нұma-jәndәlәrinдәn бириdir. Рәsm јарадычылыгын Исфаһан миниатүр мәktәbinin формалашmasында мүһүм ролу олмушdур. Онун чохlu график әсәрләri дүнjanын әn мәшһур китабханаларында сахланылмагдадыr.⁶

Садыг Bәj Садиги 20 јашында дәрвиш сифәтилә Шәrg өлкәләrinә сәjahәtә чыхмыш, бир мүddәt Суриja (Нәләb), Ираг (Бағdad), Иранын бир сыра шәhәrlәrinдәki ә’jan сараjlарында хидмәt етмиш, 1568-1575-чи илләrdә Гәзвин шәhәrinдә Mұzәffәrәdәn rәssamлыг сәnәtinini єjрәnмиш, II Shah Исмајыlyн dә’vәtiлә сараj китабханасында ишләмишdir. Соnralar I Shah Abbas kитabhanasынын idarә олунмасы она hәvalә eдилмишdir. Kитabdarлыg вәзи-фәsi Сәfөvиләr сұлalәsinin hакимиjjәti илләrinдә бөjүk елми-мәdәni әhәmijjәtә малик бир вәзиfә иди. Mәshһur rәssam Beһ-задын kитabdar вәзиfәsinә tә’jin едилмәsилә әлагәdar Shah Исмајыlyн вердиji фәrmansын мәзмұну нәzәrә алынаrса, бу вәзи-фәnin әhәmijjәti бир daha ajdyнлашыр. Шүбhәsiz ки, C.B.Sadigi Султан Mәhәmmәd вә Shah Abbas дөврүндә kитabdar вәзиfәsinә tә’jin олунмушdур.

Садиги кәnчлик јашында хұsusилә Эмир Ханын јанында hәrbи iшlәrә dә чох mejl etmiшdir. Икид, gočag Садиги Aстарабадда баш верәn мұhарibәdә фәal iшtiarak etmiшdir.

O, шe’rләrinи иki дилдә јазмышдыr. Kитabdarлыg вәзиfәsi онун тәzkiрәчиlik јарадычылыгына чидди tә’cир қөstәrmiшdir. C.B.Sadi-ginin тәzkiрәsi Әbdүrrәhman Чамиnin “Baһaristan”, Әli-шир Нәвајинin “Mәчлүсүл-нафаис”, Dөвләtshah Сәmәrgәndinин

“Тәзкиреји-шұара”, Сам Мирзәнин “Төһфеји-Сами” әсәрләринин ән’әнәләри әсасында тәртиб едилшишdir. Анчаг тәзкирә Дәвләтшаш Сәмәргәндinin “Тәзкиреји-шұара”сына даһа жаһындыр. Буны әсәрин адындан да һисс етмәк олур. Бу да С.Б.Садигинин тәзкирәчилијин ән’әнәсинә һәссаслығла жанаштығыны, өзүндән әввәлки тәзкирәләrin тәркибиндә жаҳшы нә варса, ону мәнимсәјиб жарадычылығына тәтбиғ етдиини көстәрир.

“Мәчмәүл-Хәввас” тәзкирәси кириш, 8 фәсил вә нәтичәдән ибарәтdir.⁷ Бириңчи фәсилдә падшаш шаирләрдән бәһс едилir. Падшаш шаирләр һагтында гыса биографик мә’лumat верилиr, онларын жарадычылығынын сәчијәви хүсусијәтләри ачыгланыr. С.Б.Садигинин шаһлара, үмумијәтлә, шаһ үсул-идарәсинә мұнасибәtinи бурадан билмәк мүмкүндүr. Икинчи фәсилдә онларын һәр biриñin әсәрләrinдән нұмунәләр тәгдим олунур. Учунчү, дөрдүнчү фәсилләрдә Түркиjә вә Иран дәвләт башчылары һагтында мә’lumatlar, бешинчи фәсилдә онларын оғланлары һагтында библиографик хұласә тәгдим едилir. Алтынчы фәсилдә исә мүәллиfin “Сәадет адамлары” адландырығы Мирләр барәdә гыса мә’lumat вардыr. Једдинчи фәсилдә үч дилдә (әраб, фарс, түрк дилләrinдә) ше’р жазмаг гүдәсінә малик олан шаирләr вә нәһајет, сәkkizинчи фәсилдә Иран шаирләri һагтында библиографик мә’lumat даһа кениш жер тутур. Мүәллиf Фұзули, Мәһәммәd Амани һагтында ilk мә’lumat верир, Фұзули жарадычылығынын бәнзәrsiz олдуғunu көстәрир. Мәсиhi, Шаңгулу Мирзә, Мәһәммәd Бәj Самиси, Пиригулу Бәj, Мәһәммәd Евоғлу, Әтиги Ширвани, Мөвлана Шәриф Тәбрizi, Фикри Ордубади, Мурадхан Фикри, Гази-Зенчан вә башгаларынын һәjat вә жарадычылығы һагтында библиографик мә’lumatlar, жарадычылығларынын тәһiliли вә онларын әсәрләrinе вериләn гијmәtli фикирләr бу күn дә тәдгигатчыларын нәzәrdigтәtinи өзүнә чәлб едир.⁸

“Мәчмәүл-Хәввас” (Адлы-санлы шәхсијәтләр топлусу) тәзкиre sinde 480-dәn соh алим, шаир вә рәssam һагтында мә’lumat верилиr. Тәзкиrә Azәrbajchan дилиндә jazylmyshdyr. Бурада демәk olar ki, Shah Ismaýl Cәfәvi dөvruндәn Shah Abbas dөvruндәk jašajan сөz усталары әhatә олунмушdur. Mүәллиf өзүнү “Sadigи-Kitabdar” адландырыr. Kiришdә tәrчumeji-halыndan bәhс еdәrkәn tәxəllusçunүn “Sadigи” олдуғunu gejd edir. O, 77 il jašamыш, 1616-чы ilдә (1690) wәfat etmiшdir.⁸

C.Б.Садиги өзүндәn әввәлки бир соh тәzкиrәchilәrдәn фәrgli olaraq шаирләrin жарадычылығы һагтында үмumi фикir demәkлә kifajәtләnmir, hәmin сәnәtkarларын фәrdi жарадычылығ хүsusiјәtlәri, әdәbi ирсләrinin мүсбәt вә mәnfi чәhәtlәri һагтында

da мұlaһizәlәr ирәli сүрүr. Onun bu мұlaһizәlәri лиrik шe’rlәrin иchtimaи-социал мә’nasyны баша дүшмәk үчүn дәjәrliidir. Mүәллиf бу тәzkiрәsi ilә dөvruңuң kөrkәmlи әdәbiyjашuнас библиографы кими таныныr. O, orta әср библиографиясыны dөvruң mә’nәvi-mәdәni, әdәbi һәjatы ilә, onun өjрәnilmәsi, jazylmasы ilә сых бағлаja билмишdir.

Mүасир kөrkәmlи библиограф, тәzkiрәchi M.Tәrbijәt бу әsәri C.Б.Садигinin әn kөrkәmlи әsәri саjmышdyr. Иран alimi Әbdurәsul Xәjampur bir неchә әljazma нүсхә әsасында “Mәchmәүl-Хәvvas”ын елми-tәngidi mәtnini назырлаjыb фарс дилинә tәrчumәsi ilә birlikdә Tәbrizdә (1337-чы ilдә) 371 сәhiфә һәcminдә nәshр etdiрmiшdir. Әsәrdә 333 шаир әhatә олунур. Тәzkiрәnin mүхтәlif нүсхәlәrinde бу rәgәmlәr mүхтәlif чүр veriliр. M.Tәrbijәt onun tәzkiрәsinde 400-ә kими шаир һагтында мә’lumat veriliđijni gejd edir. Һәlә mүәллиfin сағlyfyнда tәzkiрәnin әljazmasyнын үzүnүn kөchүrүlүb jažylmasы kөstәriр ki, әsәr nәiniki профессионал oхучуларын, elәchә dә әdәbiyjat һәvәskarлaryнын da rәfбәtinи газанмыshdyr. Тәzkiрә Azәrbajchanда библиографија тарихини өjрәnilmәsi үчүn бөjүk елми вә tәchrүbi әhәmijjәtә malik mәnbәlәrдәn бириdir. Тәzkiрәni akademik һ.Arasly, профессор M.A.Guluzadә, Әbdulgadir Гaraхan jүksәk гijmәtләndirir вә orta әср Azәrbajchan шаирләrinin жарадычылығынын өjрәnilmәsinde mүhüm әdәbi mәnbә hecаб eidlәr. Azәrbajchanда бу tәzkiрә dә chap eidlәmәmiшdir.

Tәzkiрәnin Tүrkijәdә jениdәn nәshр олунmasы mұnaсibәtiла professor Әhmәd Atәshinin, İbrahim Kutluнun chap eidlмиш mәgalәlәri хүsusilә maрагlydyr.

C.Б.Садигinin һәjat вә жарадычылығына диссертасија иши һәsр олунса да, onun anadan олдуғu il вә wәfatы тарихи һәlә dә dәgiglәshdirilmәmiшdir.¹⁰

Bu tәzkiрәnin Azәrbajchanда nәshri oхучулар үчүn, хүsusilә әdәbiyjatshuнаslar, библиографлар вә kitabhanачылар үчүn гijmәtli әrmәfan olar.

Nәtičә olaraq gejd etmәk лазымдыr ki, bu dөrd tәzkiрәchi va-rislik mәsәlәsinә хүsusi диггәt вермишdir. Shah Gasym Әnvär әsасен XIII-XIV әср шаирләrinи әhatә etmiшdirсә, Sam Mirzә XV әsәrdә вә XVI әsәrin biриңчи jaрысында, C.Б.Садиги XVI әsәrin икинчи jaрысында jazib-jaрадан шаирләri әhatә edir. İbrahim Mirzә Әбулфәt исә tәzkiрәsinde мусиги, инчәsәnәt, rәssamlyg саhәsinde jaрадан сәnәtkarлara хүsusi jер vermәklә инчәsәnәt әsәrләrinin ilk библиографик kөstәričisini jaратмыshdyr. “Tөhfeji-Tәhmasib” tәzkiрәsi исә o dөvruң тарихини

ишигландыран əсәрләрә вә јазанлара hәср едилмишdir. С.Б.Садиги өзүндән əввәлки тәзкирәләrin тәртиби үсулларыны мәним-сәjәrөк, шаирләrin фәрди јарадычылыг мәсәләләrinи, əдәbi ирсләrinи əдәbiјјатшұнаслығын тәләбләri сәвијjәsinde ишигландырыр, орта əср библиографијасыны дөврүн мә'нәvi-мәdәni, əдәbi hәjаты илә сых бағлаja билир. Mәhз бу өзүндән тәзкирәләrin əдәbiјјат тарихинин өjrәnilmәsi мәnbәlәrinde бири кими əlјazma һалында үзүнүн көчүрулмәси, язылмасы вә сонralар нәшр едилмәси мүһүм бир иш кими əдәbiјјатшұнасларын гаршысында дурмуш вә бу күн дә дурмагдадыр. Шah Гасым Әнвар истисна олмаг шәртилә Сами Сам Мирзәнин, Ибраһим Мирзә Әбулфәtin, Садыг Бәj Садигинин истәр бәдии, истәrcә дә тәзкирәчилик јараычылыглары Азәrbajchan əдәbiјјат тарихиндә, инчәсәnöt тарихиндә вә еләчә дә библиографија тарихиндә бу күнә кими өjrәnilmәmiшdir. Онларын јерини, мөвгеләрини, јарадычы зијалы кими хидмәтләrinи тәdris etmәk, kitabxanachi-bibliograflara нүмунә кими kөstәrmәk, tanыtдыrmag бу күнкү pешәkar bibliograflar үчүн чох зәрури, vачиб бир ишdir. Онларын əсәrlәrinde istifadә etmәk, өjrәnmәk, bibliografiya mәdәniyjätinин инкиша-фындақы ролуну kөstәrmәk актуал проблемләrdәn бири кими гаршыда дурмагдадыr.

МӘНБӘЛӘР

1. Мәммәdәli T. Данишмәндани-Азәrbajchan. - B., 1987. -458 c.
2. Сәfәrlı Ә., Jusifov X. Гәdim вә орта əсрләr Азәrbajchan ədәbiјјаты. - B.: Maariif, 1982. - C.172-176.
3. Бағыров Ә. "Төһфеji-Сами" тәzкиrәsi //Bakы.-1987. - 8 апрел.
4. Азәrbajchan тарихи (ән гәdim заманлардан XX əсрәdәk). Ч.I. (Али мәktәblәr үчүн dәrslik). - B.: Азәrnәshp, 1994.
5. Рәhimov Ә. Сам Мирзәнин гәtli һагтында jени mә'lumat// Азәrb. CCP EA-нын Xәbәrlәri. Ədәbiјјат, дил вә инчәsәnöt serijsasы. - 1990. - №4. - C.94.-101.
6. Kәndli G. Садыг Бәj Әфшарын hәjat вә јарадычылығы һагтында bә'zi гejdләr // "Azәrbajchan ədәbiјјаты мәsәlәlәri" kitabynda. - B., 1964. -C.218-240.
7. Muрадова M. Садыг Бәj Садиги (hәjat вә јарадычылығы) //Azәrb. CCP EA-нын Nizami adыna Ədәbiјјат Institutu. - B., 1970. - 255 c. (Dissertasiya V.I.Lenin adыna АПИ-nин Kitabxanasында saхlanыlyr).

8. Muрадова M. "Mәchmәul-Xәvvac" tәzkirәsi һагтында// Azәrb. EA-нын Xәbәrlәri. Ədәbiјјат, дил вә инчәsәnöt serijsasы. - 1969. - №2.

9. Muрадова M. Sadiginin namә'lum bir əcәri һагтында // Elm вә hәjat. - 1969. -№8.

10. Muрадова M. Садыг Bәj Sadiginin tәvәllүd вә olum tarixhlәri һагтында //Azәrb.EA-нын Mә'ruzәlәri. - 1970. -№2.